

وزارت علوم، تحقیقات و فناوری
دانشگاه شهید مدنی آذربایجان
دانشکده الهیات و معارف اسلامی
گروه ادیان و عرفان

پایان نامه مقطع کارشناسی ارشد
رشته ادیان و عرفان

امر قدسی در ریگودا

استاد راهنما:

دکتر سجاد دهقانزاده

استاد مشاور:

دکتر سعید گراوند

پژوهشگر:

زینب کوچی

بهمن/۱۳۹۳

تبریز/ایران

سپاس مخصوص خداوند مهربان که به انسان توانایی و دانایی بخشید تا به
بندگان شفقّت ورزد، مهربانی کند و در حل مشکلاتشان یاری شان
نماید، از راحت خویش بگذرد و آسایش هم نوحان را مقدم دارد، با او
معامله کند و در این خلوص انباز نگیرد و خوش باشد که پروردگار سمیع و
بصیر است.

تقدیم به

خانواده، خاصه پدر و مادر مهربانم که هر لحظه وجودم را از چشمه سار پر

از عشق چشماشان سیراب

می کنند.

تقدیر و شکر

نمال را «باران» بید، تا سیرابش کند از آب حیات و «آفتاب»

بید تا بتاباند نیرو را و محکم کند شاخہ های تازہ رویدہ را؛ بسی شایستہ است

از استاد راہنمای فرہنجتہ و فرزانہ ام جناب آقای دکتر «سجاد دہقان»۔

زادہ»، مشاور محترم جناب آقای دکتر «سعید گراوند» و داور گرامی

آقای دکتر «مطاہر احمد توبی» آموزگارانی کہ برایم زندگی، بودن و

انسان بودن را معنا کردند،

تقدیر و تشکر نمایم۔

زینب کوچی

بهمین ماه سال هزار و سیصد و نود و سه

تبریز، ایران

فهرست مطالب

عنوان	صفحه
چکیده	
تعریف و بیان مسأله	۲-۱
اهمیت و ضرورت تحقیق	۲
اهداف پژوهش	۲
سؤال‌ها و فرضیه‌ها	۳-۲
پیشینه نظری و تجربی	۴-۳

بخش اول: کلیات

فصل اول: ادبیات دینی هندوان

۱-۱-۱ هندوئیسم	۹-۷
۲-۱-۱ متون مقدسه هندوئی	۹
۱-۲-۱-۱ متون شروتی	۹
۱-۱-۲-۱-۱ وداها	۱۲-۱۰
۲-۱-۲-۱-۱ برهمنه‌ها	۱۳-۱۲
۳-۱-۲-۱-۱ آرانیکه‌ها	۱۳
۴-۱-۲-۱-۱ اوپانیشادها	۱۵-۱۳
۲-۲-۱-۱ متون سمریتی	۱۵
۱-۲-۲-۱-۱ دهرمه‌شاستره‌ها	۱۶-۱۵
۲-۲-۱-۱ ایتی‌ها ساها (حماسه‌ها)	۲۰-۱۶
۳-۲-۲-۱-۱ اوپه‌وداها	۲۰
۴-۲-۲-۱-۱ ودانگه‌ها	۲۱
۵-۲-۲-۱-۱ پورانه‌ها	۲۲-۲۱
۶-۲-۲-۱-۱ اوپه‌پورانه‌ها	۲۳
۷-۲-۲-۱-۱ آگمه‌ها	۲۶-۲۳

۱-۲-۲-۸ شش دارشنه و سوتره‌های آنها..... ۲۶-۲۷

۱-۱-۳ جایگاه ریگ‌ودا در میان متون هندوئی ۲۷-۲۸

نتایج و موارد بحث ۲۹

فصل دوم: مفهوم امر قدسی

۱-۲-۱ مفهوم امر قدسی ۳۱-۳۲

۲-۲-۱ تجلیات تاریخی قداست ۳۲

۳-۲-۱ ویژگی‌های امر قدسی از نظر اوتو و الیاده ۳۳-۳۴

۴-۲-۱ دیالکتیک تجلیات قداست ۳۴

۵-۲-۱ دوسوگرایی قداست ۳۴-۳۵

نتایج و موارد بحث ۳۶

بخش دوم: امر قدسی در ریگ‌ودا

فصل اول: خدایان به مثابه نمایندگان قداست

مقدمه ۳۹

۱-۱-۲ خدایان و طبیعت ۴۰-۴۱

۲-۱-۲ انسان شکل‌انگاری خدایان ۴۲-۴۳

۳-۱-۲ صفات مشترک خدایان ۴۳

۴-۱-۲ خاستگاه و نسب خدایان ۴۳-۴۴

۵-۱-۲ تکثرگرایی و خدایان متکثرالأعضاء ۴۴-۴۵

۶-۱-۲ جاودانگی خدایان ۴۵-۴۶

۷-۱-۲ دئوه و اسوره ۴۶

۸-۱-۲ تعداد خدایان ۴۷

۹-۱-۲ دسته‌بندی خدایان و معیارهای مختلف دسته‌بندی آنها ۴۷-۴۸

۱۰-۱-۲ پوروشه ۴۸-۴۹

۱۱-۱-۲ خدایان سماوی ۴۹

۱-۱۱-۲ دیائوس ۴۹-۵۱

۵۶-۵۲	۲-۱۱-۱-۲ وارونا
۵۹-۵۶	۳-۱۱-۱-۲ سوریا
۶۴-۵۹	۴-۱۱-۱-۲ سویتری
۶۷-۶۴	۵-۱۱-۱-۲ پوشان
۷۲-۶۸	۶-۱۱-۱-۲ ویشنو
۷۴-۷۲	۷-۱۱-۱-۲ ویواسوت
۷۵-۷۴	۸-۱۱-۱-۲ میترا
۷۷-۷۶	۹-۱۱-۱-۲ آدیتیه‌ها
۷۸	۱۱-۱۱-۱-۲ آریامن
۷۹-۷۸	۲-۹-۱۱-۱-۲ بهاگا
۷۹	۳-۹-۱۱-۱-۲ امشه
۷۹	۴-۹-۱۱-۱-۲ دکشا
۸۲-۸۰	۱۰-۱۱-۱-۲ اوشس
۸۶-۸۳	۱۱-۱۱-۱-۲ آشوین‌ها
۸۶	۱۲-۱-۱-۲ خدایان جوئی
۹۱-۸۶	۱-۱۲-۱-۲ ایندرا
۹۳-۹۱	۲-۱۲-۱-۲ تریته آبتیا
۹۵-۹۳	۳-۱۲-۱-۲ آپام‌نپات
۹۶-۹۵	۴-۱۲-۱-۲ ماتریشوان
۹۷	۵-۱۲-۱-۲ آهی‌بودنیا
۱۰۱-۹۷	۶-۱۲-۱-۲ رودره
۱۰۶-۱۰۱	۷-۱۲-۱-۲ ماروت‌ها
۱۰۸-۱۰۶	۸-۱۲-۱-۲ وایو-واتا
۱۱۰-۱۰۸	۹-۱۲-۱-۲ پرجانیا
۱۱۲-۱۱۰	۱۰-۱۲-۱-۲ آپه
۱۱۲	۱۳-۱-۱-۲ خدایان زمینی
۱۱۵-۱۱۲	۱-۱۳-۱-۲ رودخانه‌ها، سرسوتی

۱۱۷-۱۱۵.....	پریتھیوی ۲-۱۳-۱-۲
۱۲۲-۱۱۷.....	آگنی ۳-۱۳-۱-۲
۱۲۶-۱۲۳.....	بریهستی ۴-۱۳-۱-۲
۱۲۶.....	خدایان دوتائی ۱۴-۱-۲
۱۲۷.....	خدایان گروهی ۱۵-۱-۲
۱۳۱-۱۲۷.....	ایزدبانوان ۱۶-۱-۲
۱۳۲-۱۳۱.....	خدایان نگهبان ۱۷-۱-۲
۱۳۳-۱۳۲.....	خدایان انتزاعی ۱۸-۱-۲
۱۴۵-۱۳۳.....	خدایان عامل متعدد ۱-۱۸-۱-۲
۱۴۶-۱۴۵.....	خدایان غیر عامل ۲-۱۸-۱-۲
۱۴۷.....	نتایج و موارد بحث

فصل دوم: دیگر نمودهای امر قدسی در ریگودا

۱۵۶-۱۵۴.....	قربانی ۱-۲-۲
۱۶۰-۱۵۶.....	سوما ۲-۲-۲
۱۶۰.....	موضوعات حیوانی و غیر حیوانی ۳-۲-۲
۱۶۱-۱۶۰.....	موضوعات حیوانی ۱-۳-۲-۲
۱۶۳-۱۶۱.....	خدایان اسب ۱-۱-۳-۲-۲
۱۶۳.....	اسب رمزی از خورشید و آتش ۲-۱-۳-۲-۲
۱۶۴.....	گاو نر ۳-۱-۳-۲-۲
۱۶۴.....	گاو ماده ۴-۱-۳-۲-۲
۱۶۸-۱۶۵.....	دیگر نمودهای حیوانی ۵-۱-۳-۲-۲
۱۷۲-۱۶۸.....	قهرمانان و فرزانگان اساطیری ۴-۲-۲
۱۷۷-۱۷۲.....	دیوان و دشمنان خدایان ۵-۲-۲
۱۷۸.....	نتایج و موارد بحث

فصل سوم: شیوه‌های تجلی قداست در ریگ‌ودا

- ۱-۳-۲ تجلی مستقیم امر قدسی در ریگ‌ودا ۱۸۰
- ۲-۳-۲ تجلی غیرمستقیم امر قدسی در ریگ‌ودا ۱۸۱-۱۸۲
- نتایج و موارد بحث ۱۸۳

فصل چهارم: نتیجه‌گیری

- نتیجه‌گیری ۱۸۵-۱۸۷
- منابع فارسی ۱۸۸-۱۸۹
- منابع انگلیسی ۱۸۹-۱۹۱
- Abstract ۱۹۲

چکیده

امر مقدس در متون مقدسه هندوان به عنوان اسناد مهم دینی و تاریخی، نمودهای برجسته و متنوعی دارد. ریگودا یکی از متون شروتی است که در آن تجلیات امر قدسی ایزدان و غیرایزدان ذکر شده است. به نظر می‌رسد منشأ قداست بخشی به امور در ریگودا، هیبت و حس خشیت است که خود در اثر مواجهه مستقیم با پدیده‌های طبیعی شگرف و تأمل درباره آنها و به حکم سودمندی یا زیان بخشی است. خدایان مورد خطاب سرودهای ریگودا، صور فردیت یافته امر قدسی‌اند و هر یک تصویر و توصیف جداگانه و اشکال متفاوتی از پدیده طبیعی را در ذهن فرزانه ودایی (ریشی) به وجود می‌آورند. این خدایان با آنکه هریک خویشکاری و هویتی متفاوت از دیگری دارد؛ اما در بسیاری از موارد مکمل همدیگرند.

بر اساس این پژوهش که با استفاده از شیوه تحلیلی با استناد به منابع کتابخانه‌ای فراهم آمده، مجلای قداست در ریگودا هم شامل خدایان عناصر طبیعت همچون باد (وایو) و آتش (آگنی) است و هم شامل خدایان انتزاعی و مجرد مثل ویشوکرمن و پرچاپتی. در سرودهای ریگودا، انواع ایزدان و ایزدبانوان، خدایان دوتایی، خدایان گروهی، موضوعات حیوانی و غیرحیوانی و نیز فرزندان و قهرمانان اساطیری به عنوان تجلیات قداست ستوده شده‌اند؛ همچنین در این متن، دیوان که قداست اهریمنی را شکل می‌دهند و دشمنان هم خدایان به ویژه ایندرا و انسان‌ها هستند، از تجلیات امر مقدس‌اند. این خدایان هر اندازه پویاتر و فعال‌تر باشند، بر قداست‌شان افزوده می‌شود و متعاقب آن، سرودهای بیشتری را به خود اختصاص می‌دهند. در مقابل، خدایانی که دور از مردم و بی‌اعتنا به معیشت روزانه و در نهایت، دست نیافتنی هستند، به تدریج قداست از آنها سترده می‌شود و جای خود را به خدایی دیگری می‌دهند. بعلاوه خدایان به عنوان نمودهای قداست، دارای تصاویر انسان‌شکل‌انگارانه، دارای تعاملات خویشاوندی، خویشکاری‌های ویژه، وجه قداست و برخوردار از اسطوره‌شناسی مخصوص به خود هستند.

در ریگودا سیر خطی و تکاملی از مفهوم و تجلیات امر قدسی نیز وجود دارد و روند تکاملی آن از ظاهر به باطن، از امور عینی به ذهنی و از کثرت به وحدت می‌باشد؛ چنانکه با مقایسه سرودهای متقدم و متأخر ودا می‌توان این نکته را دریافت.

کلیدواژه‌ها: امر قدسی، ریگودا، تجلیات، خدا، خدایان

تعریف و بیان مسأله

خدا^۱ و امر قدسی^۲ دو مفهوم متناظر و دارای همپوشی معنایی با یکدیگرند که «رازآلودی^۳»، «هیبتناکی^۴»، «جذابیت^۵» و «مطلقاً دیگر بودن^۶»، از ویژگی‌های آنهاست (اوتو، ۵۹-۹۶)؛ آنها هر دو موضوع دل‌بستگی واپسین (تیلیخ، ۲۹۰/۱) و ملجأ و ابستگی مطلق (Schleiermacher, 106) هستند. قلمرو خدایان، قلمرو قداست است (تیلیخ، ۱۹۰/۱) و مجلای خدایان هر چه که باشد، از یک مکان و زمان گرفته تا یک دین و متن مقدس، آکنده از قداست انگاشته می‌شود (نک به: همان). به دلیل تعلق امر قدسی به فرا عقلانیت (اوتو، ۳۷) و در نتیجه، به خاطر عدم دسترسی به ذات و ماهیت امر قدسی، آدمی در کنکاش برای تقریب مفهوم آن به ذهن (همان، ۳۸)، پیوسته در پی انواع تجلی‌های آن است (الیاده، ۲۸) که بنابه تعبیر الیاده، به نحوی متناقض‌نما با تجسد در امر متناهی عینیت می‌یابد (Allen, Phenomenology Religion, 11/ 279).

از برجسته‌ترین نمودهای امر قدسی، صور فردیت‌یافته آن در قالب خدایان و از مشهورترین مجلهای آن می‌توان به همه ادیان اشاره داشت. آدمی به دلیل برخورداری از تجربه پسینی نسبت به نمودهای امر قدسی از رهگذر اسناد تاریخی، می‌تواند به طریق پدیدارشناختی به توصیف حتی‌المقدور آن بپردازد. بنا بر منظر پدیدارشناختی، امر مقدس به عنوان شالوده و بنیان همه ادیان جلوه کرده است (اوتو، ۴۷). متون مقدسه به مثابه ظرفی که حاوی صورت اجمالی اصول عقیدتی ادیان هستند، در اغلب موارد به لحاظ مفهومی و حتی لفظی ناشی از سرمنشأ الهی فرض می‌شوند و از این رو به نوعی یکی از مجلهای امر مینوی قلمداد می‌شوند (همان، ۳۸).

نمود امر مینوی در متون مقدسه به عنوان اسناد مهم دینی و تاریخی، ظاهراً در هندوئیسم^۷ جلوه‌ای روشن‌تر و ویژه دارد. ادبیات دینی هندویی در قالب دو دسته متن مقدس گردآوری شده است (نک به: Rosen, 49: الف). شروتی^۸ (لفظاً به معنای شنیدن) و ب. سمریتی^۹ (لفظاً به معنای «حافظه و خاطره» (نک به: هاردی، ۱۸۲).

¹ God

² Numinus

³ Mysteriousness

⁴ Tremendousness

⁵ Fascinate

⁶ The Wholly Otherness

⁷ Hinduism

⁸ Sruti

⁹ Smrti

در زبان ملل غربی، شروتی معادل «وحی»^{۱۰} و اسمریتی معادل «سنت»^{۱۱} در نظر گرفته می‌شود (Davies, 45). ریگ‌ودا^{۱۲} در زمره متون شروتی است که کهن‌ترین وداها به شمار می‌رود. صرف‌نظر از آنکه چه نوع سیستم خداپرستی در ریگ‌ودا حاکم است (نک به: راداکریشنن، ۳۷/۱)، ظاهراً خدایان ودایی صور «فردیت‌یافته»^{۱۳} امر قدسی و مانتره‌های^{۱۴} ودایی، یکی از ظرف‌های تجلی آن هستند؛ بررسی و تبیین مفهوم و نمادهای امر قدسی، چگونگی سیر تکامل امر قدسی در ریگ‌ودا از جمله اهداف پژوهش حاضر است.

اهمیت و ضرورت تحقیق

۱. کمبود و بلکه فقدان اثری محققانه درباره مفهوم امر قدسی در وداها.
۲. اهمیت و ضرورت پرداختن به مفهوم امر قدسی که اغلب گوهره مشترک ادیان تلقی شده است.
۳. برجستگی متون شروتی از جمله ریگ‌ودا و اهمیت پژوهش درباره آن.
۴. تحقیق حاضر می‌تواند پیش‌درآمد تحقیقات از این نوع باشد و در دیگر پژوهش‌های مقایسه‌ای مربوطه سودمند باشد.
۵. این پژوهش می‌تواند افق جدیدی را به سوی امر قدسی گشاید و تجلی آن را در ریگ‌ودا بهتر نمایان سازد.

اهداف پژوهش

نیل به شناختی عمیق‌تر نسبت به امر قدسی و نموده‌های آن در ریگ‌ودا، مهمترین غایت پژوهش حاضر است.

سؤال‌ها و فرضیه‌ها

سؤال‌ها

۱. امر قدسی در ریگ‌ودا چه مفهوم و چه تجلیاتی دارد؟

¹⁰ Revelation

¹¹ Tradition

¹² Rig Veda

¹³ Individualized

¹⁴ Mantras

۲. آیا می‌توان روندی تکاملی را در مفهوم و تجلیات قداست در ریگ‌ودا مشاهده کرد؟

۳. شیوه‌های تجلی امر قدسی در ریگ‌ودا کدامند؟

فرضیه‌ها

۱. در ریگ‌ودا امر قدسی گوهر و باطن کثرات است و مجلای آن مفاهیم انتزاعی مثل ریتا، عناصر طبیعت از قبیل آتش، آب، باد و عالم ماوراء از قبیل خدایان پوروشه، ویشوکرمن، پرجاپتی و غیره را شامل می‌شود.

۲. ظاهراً در ریگ‌ودا سیری خطی و تکاملی از مفهوم و تجلیات امر قدسی وجود دارد؛ چنانکه با مقایسه سرودهای متقدم و متاخر ودا می‌توان این نکته را دریافت.

۳. به نظر می‌رسد که امر قدسی در ریگ‌ودا به دو شیوه مستقیم و غیر مستقیم تجلی یافته‌است.

پیشینه نظری و تجربی

بنا به بررسی انجام گرفته، ظاهراً در زمینه «امر قدسی در ریگ‌ودا»، پژوهشی مجزا صورت نگرفته است؛ اما در زمینه مفهوم امر قدسی و شیوه‌های تجلی آن می‌توان از آثار اوتو(اوتو، رودلف، مفهوم امر قدسی، مترجم و محقق: همایون همتی، تهران: نقش جهان، ۱۳۸۰ش.) و الیاده(الیاده، میرچا، رساله در تاریخ ادیان، مترجم: جلال ستاری، تهران: سروش، ۱۳۸۹ش و نیز الیاده، میرچا، مقدس و نامقدس، مترجم: نصرالله زنگویی، تهران: سروش، ۱۳۸۷ش.) نام برد که در موارد نادری به تجلی‌های قداست در متون شروتی از جمله ریگ‌ودا اشاره داشته‌اند. در این حوزه رساله‌هایی نیز وجود دارد: برای نمونه، ۱- دهقان‌زاده، سجاد، بن‌مایه‌های خداشناسی، انسان‌شناسی و جهان‌شناسی بهگودگیتا در هندوئیسم ودایی و علل و چگونگی تحولات بعدی آنها در هندوئیسم حماسی، پایان‌نامه دکتری به راهنمایی مجتبی زروانی و مشاوره قربان علمی، دانشکده الهیات و معارف اسلامی، دانشگاه تهران، ۱۳۹۰ش؛ که به چگونگی تغییر الگوی تفسیر دینی در مفهوم الوهیت در ریگ‌ودا و گیتا پرداخته است، ۲- حاتمی گل‌مکانی، رحمت‌الله، بررسی مفهوم خدا در وداها، پایان‌نامه کارشناسی ارشد به راهنمایی قربان علمی و مشاوره علی مهدی‌زاده شهری، دانشکده الهیات و معارف اسلامی، دانشگاه تهران، ۱۳۸۳ش؛ پایان‌نامه دیگری است که در مبحث خداشناسی ریگ‌ودا، اشاره به قداست‌بخشی و ستایش پدیده‌های طبیعی از منظری کلی بررسی شده است که شیوه زندگی آنها، آن را الزام می‌کرده است، ۳- زروانی، مجتبی، «مقدمه‌ای بر نظام دینی وداها»، مقالات و بررسی‌ها، تابستان، ۱۳۷۶ش، دفتر ۶۱، ۱۹۹-۲۲۳) نیز به تحولات صور دینی ودایی اشاره نموده و از آن صورت ضعیفی از وحدت

وجودی را نتیجه می‌گیرد. نوآوری پژوهش حاضر، انجام پژوهشی تحلیلی در زمینه یکی از مهمترین متون شروتی هندوئیسم ودایی است.

بخش اول: کلیات

فصل اول: ادبیات دینی هندوان

۱-۱-۱ هندوئیسم

کلمه هندو نخستین بار در یک اثر تانتریک^۱ متعلق به قرن هشت میلادی به معنای «شخص» و نه به معنای پیرو یک دین خاص به کار رفته است (نهر، ۱۲۳). اصل این واژه «سندو»^۲ بوده و به عنوان یک واژه هندوایرانی، به معنای «رودخانه» است (Rosen, 19). با وجود این، لفظ «هندو» در اصل واژه‌ای فارسی با دلالت هم جغرافیایی و هم فرهنگی/دینی است؛ چنانکه هم برای نامیدن سرزمین هند به کار می‌رود (ویتمن، ۱۹) و هم با بسط قلمرو معنایی آن، فرهنگ درون و اطراف دره هند (سند) را دربر می‌گیرد (Ibid).

شکل‌گیری هندوئیسم، آنگونه که امروزه آن را به عنوان یکی از ادیان جهان می‌شناسیم، از قرن نوزده به بعد صورت گرفته است (Flood, 8) و پسوند «ایسم»^۳ آن اشاره به نوعی جهان‌بینی و یک شیوه خاص زندگی دارد (Zaener, 1). غربیان غالباً این اصطلاح را در مورد دینی که در هند از طرفداری اکثریت برخوردار است، به کار برده‌اند (شاتک، ۲۴). با وجود این، تعریف آن به عنوان یک دین، از نظر متفکران فلسفی، تعریفی است که آن را محدود می‌کند و مشخصه‌های بسیارش را که شامل فراوانی دیدگاه و آزادی اندیشه است، در بر نمی‌گیرد (Jagannathan, 1). اساساً، ما نظام دینی واحد که دارای پیامبری مرسل، کتابی خاص، یک شریعت معین و آیین و مناسک مشخص و متمایزی باشد در هندوئیسم نمی‌بینیم (چاترجی، ۴۹). به عبارت دیگر، هندوئیسم سیستم منسجم اعتقادی مکتوب در اعتقادنامه یا اظهارنامه آئینی، سیستم خاص رستگارشناسی، مرجعیت متمرکز و طرح ساختاری منطبق بر قانون ندارد (Flood, 6). در مقابل، ویژگی منحصر به فرد هندوئیسم، کثرت‌گرایی و تساهل بی‌اندازه آن در خصوص شعایر و باورهای دینی دیگر است (Jagannathan, 1).

آنچه ودیسم یا دین عصر برهمنی^۴، نامیده می‌شود مقدمه تحولاتی بوده که عاقبت دین هندوئیسم

¹ Tantric

² Sinhdu

³ Ism

⁴ Brahmanic

را فراهم آورده است (ناس، ۱۳۰) و عموماً تمامی ادیان بومی هند را در خود هضم کرده است (ویر سینگ، مقدمه)، و صور دینی جدیدی با عناوین دین ویشنوئی^۱ و دین شیوائی^۲ و شکتیسم^۳ و بسیاری دیگر پدید آورده است (Rosen, 18). در هندوئیسم، تمایز کاملاً روشنی میان قدسی و غیرقدسی، تفکیک دقیقی میان رفتار دینی و عملکردهای روزانه و اختلافی بین دین و فرهنگ وجود ندارند (Klausk, 1)؛ زیرا آن این واقعیت را می‌پذیرد که افراد از سطوح عقلی و معنوی متنوعی برخوردارند و از این رو، با وجود یکی بودن هدف، همه نمی‌توانند یک راه را بپذیرند (Jagannathan, 1). و در نهایت اینکه ساختار آئین هندو به سبب نوآوری و تحولاتی که در خود سنت رخ داده و به یمن تعامل و سازگاری با دیگر سنت‌ها و ادیانی که خود در آئین هندو جذب می‌شدند، همواره در تکامل بوده است (ویتمن، ۲۱-۲۰).

برای معرفی هندوئیسم عموماً معادل‌هایی به کار برده می‌شود که برجسته‌ترین آنها شاید «دهرمه»^۴ باشد. دهرمه به معنی قانون، وظیفه، عدالت، و پرهیزکاری است (شاتک، ۲۵). در واقع، این واژه چیزی بیش از مفهوم دین را در خود دارد (نهر، ۱۲۴) و به لحاظ ریشه‌شناسی از ریشه دهر^۵ اشتقاق می‌شود، که همان ریشه، کلمات لاتین فیرموس^۶، فیرم^۷، فرما^۸ و «فرم»^۹ بوده و به معنای «شکل دادن» امور است؛ دهرمه هم قانون اشیا و هم قانون رفتار است و کل جهان موجود را مطابق با قانون ابدی (ساناتانادهرمه^{۱۰}) حفظ می‌کند. آن همچنین در حوزه اخلاق، نسل انسان را از طریق قانون اخلاقی ابدی پشتیبانی می‌کند (Zaener, 2-3). ساناتانادهرمه معادل دیگری است که معنی آن دین ازلی است و این یعنی، قدمت هندوئیسم به قدمت خود عالم هستی است (Sivananda, 1). گذشته از این، آن قانون ابدی است که مستقل از هر ایزد یا نماینده انسانی، بر هر چیز حکومت می‌کند (Klausk, 1). معادل سوّم برای هندوئیسم ویدکه‌دهرمه^{۱۱} است که دلالت بر دین ودائی (ودیسم) دارد (Sivananda, 1). برهمنیسم^{۱۲} نیز اصطلاحی است که به طور کلی برای معرفی صورت فلسفی تر و عالی هندوئیسم می‌باشد که مخصوصاً در اوپانیساده‌ها به اوج خود رسیده است و جایگزین ودیسم^{۱۳}، یا جانگرائی^{۱۴} گشته

¹ Vishnavism

² Shaivism

³ Shaktism

⁴ Dharma

⁵ Dhr

⁶ Firmus

⁷ Firm

⁸ Forma

⁹ Form

¹⁰ Sanatana dharma

¹¹ Vaidika dharma

¹² Brahmanism

¹³ Vedism

¹⁴ Animistic